

A torockói legenda kritikája II.

E tanulmány első — lapunk 1974. 12. számában megjelent — részében Jakó Zsigmond kifejtette, hogy Torockó bányásznépének küzdelme szervesen következett a korabeli gazdasági helyzetből. Az általános föllendülés megkövetelte a munkaeszközök tökéletesítését, „ez pedig végső soron a vasszükséglet növekedését vonta maga után“. Ez a szükséglet — ismeretes — a mőcvidéki bányászat alakulását is meghatározta, s ilyen értelemben a torockóiaknak a jobbágyság ellen vívott harca együtt haladt a román bányásznép törekvéseivel. Erre vonatkozóan a szerző többek között így ír: „A mőcvidéki lakosság elégedetlensége [...] két sérelemforrásból táplálkozott. A kincstár többnyire idegen tisztviselői, racionalizálás címén, állandóan növelték mind a földesúri terheket, mind pedig a bányákkal kapcsolatos szolgáltatásokat.“ Másról ez olvasható az előző részben: „A[z 1782] július végén Kolozsvárott szárnyra kapott híresztelések szerint [...] a torockóiak »összveszövetkeztenek volna a fiskális részről lévő jobbágysággal, akik [...] Abrudbánya körül a havasokon fegyverben vagynak«. A földesurak és a megyei hatóságok előtt tehát egyaránt felrémlt a torockói magyar és a zalatnai bányauradalom román jobbágyságai összefogásának és együttes fegyveres fellépésének félelmetes lehetősége.“ Jakó Zsigmond rámutatott arra is, hogy a Horea-főlkelés leverése után a torockóiakat is felelősségre vonták: „[...] a lázadó szellemű bányászság megfélemlítése volt a célja annak, hogy 1785. február 26-án a torockói bírákat és közembereket szintén bevitték Gyulafehérvárra Horea és Cloșca kivégzésének végignézésére, március 2-án pedig a vezérek »elmenteltet tagjai«-ból itt is függesztettek ki akasztófára.“

„A Horea-felkelés véres tanulságai — írja Jakó Zsigmond az előző rész befejezésében — óvatosabbá tették [...] a torockóiakat, de a szabadulásuk érdekében teendő további lépésektől nem ijesztették el őket.“

A torockóiak 1785-től fogva — a Horea-felkelés leverése elrettentő élményeinek hatására — a törvényes formák és a hivatalos út betartásával, jogi eszközökkel és történeti érvekkel folytatták évszázados küzdelmüket a jobbágyságtól való szabadulásukért.

Amikor tehát az összeíró biztosok 1785 nyarán megjelentek Torockón, a falu egyöntetűen kijelentette, hogy „vagyon privilegialis contractusa [kiváltságokkal egybekötött szerződése] ezen helységnek az méltóságos patronus urakkal, mely első Lajos király idejében költ, tempore impopulationis [a benépesítés idején]. Azt hogy az commissarius urak repetálják [visszakérjék], s az patronus urak is előadják, kívánjuk.“ Felvették az összeírásba mindazokat az okleveleket, amelyeket alkalmasnak vélték korábbi kiváltságos helyzetük bizonyítására. Ezek többnyire a szomszédos Aranyosszékre vonatkoztak, és csak mellékesen említették meg Torockó vagy vára nevét. A bizonyítékok sorában tehát az összeírás befejezésekor sem szerepelt még a városka 1291. évi közismert privilégiuma.

Ennek másolatát 1785. szeptember 7. után és december közepe előtt Medve Mihály jogügyi helyettes igazgatótól szerezték meg 500 Ft-ért. Karácsonyra már földesuraiknak is tudomására jutott a dolog, de ők e fordulat jelentőségét egyelőre nem mérték fel. Thorotzkay József báró ugyanis az ünnepet köszöntő falusiak előtt azt a kijelentést tette, hogy akkora nagy summa pénzért ő is adott volna nekik másolatot, minthogy az oklevél eredetije az ő őrizetében található. Miután a torockóiaknak és az őket pártoló helyi értelmiségieknek több ízben is sikerült a mit sem sejtő földesurakból olyan meggondolatlan nyilatkozatokat kiprovokálni, hogy a privilégium eredetije családjuk levéltárában van, a falu az eddigi védekezésből támadásba mehetett át. A küzdelem irányítói 1786 januárjában nyilat-

kozatot vettek a hiteleshelyi levéltárakból, hogy kiváltságlevelük eredetije ott nem található. Februárban Abrudbányán, márciusban és áprilisban Torockón gyűjtöttek a torockóiak német eredete, kiváltságos helyzete, s kiváltságaikkal való korábbi élés alátámasztására szánt nyilatkozatokat. Június 3-án sikerült az előző évi úrbéri összeírás mellékletei közé pótlólag felvételniök az utólag „előkerült” privilégium teljes szövegét. Július elején pedig Medve Mihály és Cserei János támogatásával beadványt terjesztettek az uralkodó elé, kérve „királyunk által régi privilégiumunkat olyformán conformáltatni s confirmáltatni [hozzáalkalmazni és megerősíteni], hogy statusuk a mostani regiminis [kormányzási] formához képest accomodáltathatnék”.

Közben többször is hétszámra tanácskoztak a további lépések felől Zalánán a bányahatóságokkal. Ennek eredményeként került sor még ebben az esztendőben arra, hogy a Bányabírószág Torockón ún. huttmán-széket állított fel, és ezt nyilvánította illetékes fórumnak a bányászattal kapcsolatos minden vitás ügyben. A kincstári hatóságok és a torockóiak láthatóan arra az álláspontra helyezkedtek, hogy amíg a földesurak nem adják ki a privilégium eredetijét, addig a felbukkant másolatot tekintik a városka jogi helyzetét szabályozó okmányának. Ennek megfelelően 1787-től fogva a Thesaurarius Torockó bányászait is metallurgusoknak (Bergleute) ismerte el, akiket megillet az erdélyi bányászok általános kivételezettsége. Fel is vették őket a bányászok nyilvántartásába.

A Thorotzkayak tiltakoztak földesúri jogkörük korlátozása miatt, és a Gubernium támogatásával a bécsi Udvari Kamarában 1788 végére sikerült törvénytelen újításnak minősíttetni a huttmán-szék felállítását, illetve 1790-ben beszüntettetni annak működését. Ennek ellenére a kincstár továbbra is köteletségének tekintette a torockói vasművesség pártolását és a bányaszabadság érvényesítését az uralkodó 1781. évi említett reformja szellemében. A Thorotzkay család azonban, kiváltságlevelére hivatkozva, továbbra sem engedte meg uradalmában a bányanyitást azok számára, akik csak a Bányabíróságtól kaptak erre engedélyt, de a terület birtokosától nem kértek hozzájárulást. Minthogy a falu 1291. évi kiváltságlevele biztosította a bányahatóságok beavatkozási jogát, érvényesként való elfogadtatása fontos lett a Thesaurarius részére is. A rejtélyes privilégium tehát kulcsává lett egy olyan kérdés megoldásának, amellyel az udvari bányahatóságok is minduntalan foglalkozni kényyszerültek a bányanyitások körüli viták kapcsán. A harcnak ebben a szakaszában a földesurakkal szemben valójában már nem is a torockóiak, hanem maguk a császári bányahatóságok állottak.

Miután a torockóiak előbb bizonyos Delinz nevű személyt, majd ennek halála után a Bécsben tanuló abrudbányai Szabó Sámuel (egykori tanítójukat és jegyzőjüket?) bízták meg, hogy mind Eisenwürzelből, mind más ausztriai levéltárakból igyekezzen adatokat szerezni elődeik Erdélybe költözésének körülményei felől, II. Lipóthoz (1790—1792), az új királyhoz folyamodtak a földesuraiknál viszsztatartott kiváltságlevelük kiadatásáért. Amikor pedig mindez nem vezetett eredményre, a királyi jogügyi igazgatóság 1794 tavaszán a torockóiak nevében fiskális pert indított a makacs földesurak ellen.

A sok ügyvédi csalafintással, csúréssal-csavarással, mellébeszéléssel folytatott per során a felek sok száz folio lapot töltöttek meg bizonyítékaikkal, és így Torockó szabadságküzdelseinek valóságos okmánytárát hordták egybe. 1798-ban a Királyi Tábla azzal kívánta lezárni az óriáskügyővé nőtt pert, hogy kötelezte báró Thorotzkay Józsefet, tegyen tisztító esküt, miszerint ő annak idején nem III. Endre 1291. évi privilégiumáról beszélt, azt sohasem látta, a keresett okmány nem volt és nincsen családjá levéltárában. Bár a torockóiak az ítélet ellen a Guberniumhoz, onnan a császárhoz fellebbeztek, a Főkormányshékek végleg eltemette ügyüket. Minthogy azonban a per kizárólag az oklevél eredetijének kiszolgáltatásáért folyt, és a hitelesség kérdése fel sem merült, az állítólagos kiváltságlevelé a

per elvesztése ellenére tovább szerepelhetett Torockó jogbizonyítékai között. A fiscalis director ugyanis határozottan leszögezte: „most ezen processusban nincsen kérdés arról, hogy azon kereset alatt lévő privilégium törvényes-e, vagy nem, mert mikor arról kérdés lesz, meg tudják a torockóiak annak törvényességét mutatni.“ Erre azonban később sem került sor, mert a kincstárnak nem állott érdekében kétségbe vonni a másolat hitelét, a Thorotzkayak pedig örvendtek, hogy a sok kellemetlenséget okozó oklevél ügye lekerült napirendről.

A Medve Mihálytól szerzett oklevél ugyan nagy szenvedélyeket kavart fel, s végeláthatatlan pereskedéssel évtizedeken át izgalomban tartotta a lelkeket, de az áhitott szabadulást nem hozta el a torockóiaknak. Legmaradandóbb hatása elszántságuk további fokozásában és eredetadatuk átalakításában mutatkozott meg. Amíg ugyanis 1785 előtt még aranyosszéki eredetűeknek vélték magukat, egy emberöltő múlva egységesen és meggyőződéssel vallották ausztriai származásukat. Ezt a rendkívülisége révén is vonzó nézetet népszerűsítették a publicisztika eszközeivel a múlt század harmincas éveiben a torockóiak érdekében a *Nemzeti Társalkodó* hasábjain megjelentetett cikkek. Ugyanez gyökeresedett meg máig ható érvennyel — elsősorban Orbán Balázs *A Székelyföld leírása* (1871) című nagytekintélyű művének hatására — az egész magyar köztudatban és szépirodalomban. És miután az 1291. évi kiváltságlevél latin szövege Fejér (1830), Endlicher (1849), Teutsch és Firnhaber (1857), Densuşianu (1887) és Zimmermann-Werner okmánytárában (1892) megjelent, ez a vélemény a tudományos irodalomban is elterjedt. Ausztriai vonatkozásai következtében egyenesen a torockóiak privilégiuma lett a külföldön legtöbbször idézett erdélyi középkori oklevél.

A nagy per idején a bíróság 1797-ben kijelentette: „annak megvizsgálásába teljességgel bele nem ereszkedhetik, hogy vajjon III. András királynak privilégiuma a törvényben megállhat-e“, a mai történész azonban, az egykori szenvedélyektől és érdekektől mentesen, csak a tudományos megismerés céljával közeledve Torockó és népe múltjához, nem térhet ki a hitelesség kérdésének felvetése elől. Vasiparunk kezdeteinek és egyik különleges néprajzi tájunk eredetének ugyanis egyaránt ugyanez a kiváltságlevél az egyetlen és perdöntő forrása. Jóllehet e folyóirat nem alkalmas fórum oklevélkritikai fejtegetésekre, a torockói osztályharcok fentebbi fejezetének ismertetését nem zárhatjuk le anélkül, hogy bonckés alá ne vennők annak egyetlen ma is élő-hető szellemi termékét: a rejtélyes kiváltságlevelet.

III. Endre 1291. évi kiváltságlevelének egyszerű másolata — láttuk — 1785 őszén rendkívüli körülmények között bukkant fel, és eredetijének, középkori átírásának vagy korábbi említésének mindmáig semmi nyomára sem sikerült akadni. A per idején senki sem tette fel a legtermészetesebb kérdést, hogy milyen eredetiről és hol készült az a másolat, amelyet Medve Mihály a torockóiaknak eladott. A XIX. század eleji helyi hagyomány ezzel kapcsolatban ennyit őrzött meg: „Egy a gróf Thorotzkay Zsigmond udvarában kiszolgált Medve nevű udvari tisztt, ki a család levéltárában rekkentve állott Torockó városának eredeti privilégiumából kiirta vala másolatban, megjelentvén a torockói lakosoknak, megvásárolták vala 500 forintokon.“ Medvéről Retegi György feljegyezte emlékirataiban, hogy táblai ügyvédeskedése idején alaposan megismerte az erdélyi nemesi családok birtokleveleit. Lehet tehát, hogy Medve korábban a Torotzkayaknak is ügyvédkedett. A torockóiaknak eladott kiváltságlevelet azonban nem másolhatta a földesurak levéltárában, mert azt — minden jel szerint — éppen ő hamisította a Fiscalis Directoratusnál rendelkezésre álló hiteles oklevelek felhasználásával, hogy a bányásznép bizonyíthassa a már előre beharangozott stájerországi eredetét és kiváltságolt helyzetét. Szempontunkból most közömbös kérdés, hogy a torockóiak megbízottai tudták-e vagy sem, mire fizetik ki Medvének a tekintélyes összeget. A történettudomány számára ma már egyedül az a fontos,

hogy az 1291. évi oklevél hitelességével szemben mind formai-diplomatikai, mind pedig tartalmi-történeti tekintetben olyan nyomós érvek sorakoztathatók fel, amelyek alapján törölnie kell hiteles forrásai sorából.

Minthogy az eredeti latin szöveg szakszerű, részletes elemzéséről itt le kell mondanunk, az alábbiakban olyan általánosabb érdekű észrevételeket sorakoztatunk fel, amelyek bárki számára bizonyíthatják a fentebbi kijelentés megalapozottságát.

Mindenekelőtt szembeötlő az oklevél szokatlan, a III. Endre kancelláriájában bevett gyakorlattól eltérő szerkezete. Így például a jogi tény bevezetésül szolgáló, arengának nevezett, elmélkedő-bölcselekedő formula megismétlődése világosan mutatja, hogy szerkesztésekor legalább két különböző oklevelet igyekeztek egybegyúrni. Ezek közül az egyik kétségtelenül Torda város szintén 1291-ben kelt privilégiuma lehetett. Az első arenga ugyanis innen való, szó szerinti átvétel. Ugyaninnen kerülhetett a torockói kiváltságlevelébe a tatárok pusztításáról, az oklevelek elégszerű, a bárók tanúszkodásáról, a tárnoki bíraskodásról stb. szóló szövegrész, valamint a záróformula. A királyi privilegialis oklevelek szigorúan megszabott szerkezetébe nem illő helyeken megcsontkítva felbukkanó formulák, fordulatok arról árulkodnak, hogy a szöveget összeállító személy „nem élt benne” a középkori kancelláriai gyakorlatban, felőle csak felszínes ismeretei lehettek. Éppen ezek a hibásan felhasznált formulák szolgáltatják a lehetőséget annak megállapítására, hogy Medve Mihály a tordain kívül még milyen más hiteles okleveleket használt fel koholmányához. Valószínűleg ismerte például Offenbánya 1325-ben kelt kiváltságlevelét. Innen vehette át, a szabad erdő- és legelőhasználatért folyó vita kedvező eldőltése érdekében, az „ad distantiam unius rastae versus occidentem” [nyugat felé egy járóföldnyi távolságig] meghatározást.

Talán még a szerkezet hibáinál is beszédesebb bizonyítékai a hamisításnak azok a kifejezések, megfogalmazások, szokatlan alakban használt nevek, amelyekről bizonyosan állítható, hogy nem származhatnak 1291-ből. Például amíg korábban Erdély neve okleveleinkben „pars Ultrasilvana”, III. Endre idején már „pars Transsilvana” a kancelláriászerű, bevett elnevezés. A XIII. század derekán inneni időből — tudásunk szerint — egyetlen belföldi oklevéladó hiteles kiadványában sem fordul elő a torockói privilégium „in partibus Ultrasilvanis” névalakja.

Torockó fekvésének közelebbi meghatározása is szokatlan és értelmetlen. Az oklevél szövegezője ugyanis — a Torda megyéhez való tartozás elhallgatása érdekében — csak annyit mond, hogy az Aranyos folyó közelében, magas, sziklás hegyek között fekszik. A 130 km hosszan folyó Aranyosra, valamint a hegyek közötti fekvésre utalás Erdély esetében semmitmondó és költőien bizonytalan helymeghatározás, amilyennek gyakorlati célú jogiratban, éppen pontatlansága miatt, alig lett volna valami értelme.

Hasonlóképpen korba nem illő és ellentmondásos a torockói telepések állítólagos őshazájának megnevezése is. Az oklevél szerint e vasműveseket a király a felső-ausztriai *Eisenwurzel* nevű helyről (*locus*) hívta volna be. Az Ybbs folyó felső folyásánál elterülő *Eisenwurzen* hegység valóban Felső-Ausztriában fekszik, de ott nem volt vaskitermelés. Az eisenerzi vasvidék pedig — amivel az *Eisenwurzel* nevet mindenki azonosítja — jóval délebbre, már Stájerországba esik. További nehézséget okoz, hogy — amennyire megállapíthattuk — az *Eisenwurzen* elnevezésre vonatkozóan az osztrák szakirodalom nem ismer a XVI—XVII. századnál korábbi adatokat. Egyébként is felmerül a kérdés, hogy a származási helyüket pontosan ismerő torockói bányásztelepések, egy emberöltő múltán, hogyan eredeztethetik magukat olyan vidékről, ahol nem is volt vasműveség. Mindez tovább erősíti a gyanút, hogy az ausztriai eredet ötlete az *Eisenwurzen* vidékéről származó Adam Hüttenmeyer torockói aranybevaló fejében fogant meg, és éppen az esetleges ellenőrzés megghiúsítása céljából került az oklevélbe olyan helynév, amely utalt ugyan a vásra, de ahol valójában nem folyt vastermelés.

Indokolatlanok és a korba nem illőek a kiváltságlevélnek a pusztítások kora elmúlását, az áldott békeidő visszatértét ünneplő szavai éppen úgy, mint az a megállapítása, hogy a király a közjólét helyreállítását szolgáló intézkedések sorában a bányászat „jobb lábba helyezésének” mekkora jelentőséget tulajdonít. 1291 tavaszán, az ausztriai hadjárat előestéjén, minden oldalról külföldi trónkövetelőktől és ezek benti pártbíveitől szorongattatva, a király részéről nagyon elhamarkodott kijelentés lett volna a békeállapotok visszatértéről beszélni. Ilyen megjegyzést legfeljebb a hainburgi béke (1291. augusztus 26.) megkötése után kockáztathatott volna meg. De az sem képzelhető el, hogy egy ilyen politikai célú, jelentős megállapítás ne fordulna elő III. Endre más, vitathatatlan hitelű kiváltságlevelében is, minthogy ilyenek ugyanebből az esztendőből szép számmal maradtak fenn. A történetkutatás mindaddig azt sem igazolta, hogy III. Endre anynyira tudatában lett volna a bányászat nemzetgazdasági fontosságának, amint ezt a torockói privilégium feltünteti. E szavak inkább valamelyik Anjou-király oklevelébe illenének bele.

Az Árpád-kori oklevélszövegben idegenszerűnek ható, mindenképpen későbbinek, esetleg éppen újkorinak látszó szavak és fordulatok közül — ízelítőül — csupán néhányra hívjuk fel az olvasó figyelmét. Teljességgel elképzelhetetlen például, hogy hiteles királyi oklevél 1291-ben az ország rendeit (ordines regni) emlegethesse. A rendi állam- és társadalomszervezés első csirái ti. Európa nyugatán is csak egy-két évtizeddel később jelentkeztek. Teljes az egyetértés a történészek között a tekintetben, hogy a feudális magyar királyság területén a valódi rendi szervezés a Zsigmond-korabeli nagyúri ligákkal szemben a XIV. század végén kezdődött el, és a következő évszázad első felében bontakozott ki. Az *ordines regni* kifejezés tehát amellet bizonyíték, hogy a privilégiumnak a békés korszak beköszöntét fejtegető része olyan oklevélből való átvétel, amely legkorábban a XV. században keletkezhetett.

Szemet szúr a szombati gabonavásár (forum annonarium) kiváltságának megfogalmazása is. Nemcsak azért, mert a vásárainkkal kapcsolatos, számunkra hozzáférhető középkori oklevelekben ismeretlen a hetipiac ilyen elnevezése, hanem mert értelmetlen leszűkítést is jelentett volna, tudniillik a rendszerint *forum liberum*, *f. commune*, *f. provinciale* elnevezésű hetipiacokon egyébként is elsősorban mezőgazdasági termékeket, gabonát árultak. A pontoskodó, szokatlan elnevezés felbukkanásának magyarázata minden bizonnyal abban keresendő, hogy a torockóiaknak a XVIII. század hetvenes éveitől fogva a szombati gabonapiac körül is vitáik támadtak földesuraikkal.

A nyeregbe erősített kasokban a kohókhoz ércet és szenet hordó lovak *equi clitellari* elnevezése szintén inkább a XVIII. századi bányászszaknyelvből valónak látszik. Nekünk XVI. századinál korábbi időből nem sikerült belföldi adatot találnunk e kifejezés használatára. De önmagában is valószínűtlen, hogy abban az időben, amikor a lakosság még gyér, az erdő-mező pedig bővében volt, a király személyesen kívánt volna intézkedni olyan jelentéktelen részletkérdésben, mint a bányászok teherhordó lovai legelőjének biztosítása. Ez a kérdés és a szabad erdőhasználat — láttuk — 1770 körülől kezdve vált a torockóiak számára fontossá.

Különös az is, hogy az oklevél egy esetben *urburarius*oknak nevezi a torockói bányászokat, holott ez a szó az 1327. évi bányareformot megelőzően alig volt használatos. A királyi pénzjövedelmek kezelésével kapcsolatosan nem fordul elő e kifejezés sem az Aranybullában (1222), sem a beregi egyezményben (1233). Emlegetése a vasbányászattal kapcsolatosan annál is különösebb, mert Magyarországon a vas után egészen 1781-ig nem kellett urburát fizetni a kincstárnak. Bevezetésére a középkorból egyetlen kísérlet ismeretes: az 1351. évi törvény 13. cikke. Ez azonban annál kevésbé szoríthatta ki a megszokott helyi gyakorlatot,

mert a régi német bányajogban szintén ismeretlen volt a vastized fizetésének kötelezettsége. Az *urburarius* elnevezés viszont a XVIII. századi torockóiak számára fontos dolog volt. Ezen a címen ugyanis bekerülhettek a bányászok nyilvántartásába, részesülhettek azok adó- és közmunka-kedvezményeiben.

Olyan vaskos hungarizmusok sem képzelhetők el a XIII. századi királyi kancellária többnyire külföldi egyetemeken tanult személyzete részéről, mint pl. a *precibus locum dare* [helyet adni a kéréseknek] kifejezés.

Az oklevél nyelvezeténél is kiabálóbb anakronizmusok jellemzik a szöveg tartalmi vonatkozásait. Az állítólagos kiváltságlevél információi ugyanis éppen a leglényegesebb pontokon szöges ellentétben állanak a más oldalról ismeretes tényekkel.

A privilégium adósunk marad azzal a legfontosabb felvilágosítással, hogy Torockó 1291-ben kivel állott feudális függőviszonyban. A szöveg nem említ magánföldesurat. Bizonytalanságban hagy afelől is, hogy a bányásztelepéseket ki hívta be ide. A *libera villa* [szabad falu] jelzővel csak sejteti, hogy Torockó akkor királyi bányászhelység volt. Ezzel a beállítással szemben azonban a történeti tény az, hogy a torockói völgy legkésőbb a XIII. század közepén már az előkelő Ákos nemzetséghez tartozó Thorotzkay család birtokában volt. A kézdi székelyek egy csoportjának az Aranyos mentére telepítése idején (1264—1271 között) már mindenesetre az övék volt, mert különben a székelyeknek adományozott terület határa nem húzódott volna — teljesen értelmetlenül — a Székelykő ormán, hanem a természetes földrajzi választóvonalon, az Aranyos-kanyar hegyvonulatának élén. Egyébként adatszerűen is bizonyítható, hogy az 1285. évi tatár beütés idején, sőt éppen az állítólagos privilégium kiadatásának esztendejében, a falu és a vár birtokosa az alvajdaságot is viselt Thorotzkay Ehellós (Achilles) fia: Ehellós comes volt. Elképzelhetetlen tehát, hogy az akkor Erdélyben tartózkodó III. Endre ne állapíthatta volna meg Torockó földesurát, és annak meghallgatása nélkül, egyedül a bányászok kérésére erősítette volna meg a falu kiváltságait.

A valóságos birtokviszonyok egyébként annak a lehetőségét is kizárják, hogy az osztrák bányászokat a király telepítette volna le magánföldesúri területre. Ma már eldöntött a kérdés, hogy a szövegben említett tatárpusztítás nem az 1241. évi tatárjárással, hanem az 1285-i beütéssel azonosítandó. Ennek megfelelően tette Heckenast Gusztáv újabban a bányászok betelepítését 1258—1260 körülre azon az alapon, hogy ekkor István ifjabb király, erdélyi herceg kormányozta Stájerországot. A betelepítésre Istvánnak valóban módja lett volna, mert az Árpádok korában, annak a jogelvnek az alapján, hogy minden altalaji kincs a királyt illeti meg, az uralkodó, más birtok átengedése esetén, bárki földjét magához válthatta, ha azon bányakitermelést lehetett kezdeni. Erre azonban Torockó esetében nem kerülhetett sor, mert 1291-ben is magánbirtok volt, és végig az is maradt. A királyi kincstárát különben akkor még csak a nemes ércek (arany és ezüst) bányászata érdekelte, a vas jelentőségét még nem ismerte fel. A magánföldesurakat viszont a bányakutatásoktól vagy éppen a bányanyitástól birtokaik esetleges elvesztésének veszedelme riesztotta vissza. A magánbirtok a bányagazdálkodásban csak 1327 után lett érdekelt, amikor Károly Róbert lemondott a királyi bányamonopóliumról, és bizonyos összeg, az ún. urbura lefizetése ellenében mindenkinek szabadságot adott a saját birtokán feltárt ércek kitermelésére. A középkori vastermelés kezdetei tehát, józanul, Torockón is csak a bányászat felvirágoztatására határozott politikát kezdeményező Anjou-királyok idejére tehetők.

De a vasbányászat és kohászat magyarországi és ausztriai fejlődésének általános menetéből levonható tanulságok is a XIV. századi alapítás mellett szólnak. Azt a kohászati technikát, amellyel a vasat Torockón előállították, a magyar feudális királyság egész területén német szakemberek honosították meg. Bár né-

met munkások a mai Szlovákiában már a XIII. század vége felé megjelentek, onnan is csak 1344-ből ismeretes az első biztos adat az új technikának a vas-kohászatban való alkalmazásáról. Különben az ércek zúzására és a kohók tűzének fújtatására vízi erőt hasznosító hámorok 1291-ben a torockóiak származási helyeként feltüntetett osztrák részeken is csak rövid múltra visszatekintő újdonságnak számítottak. A kohósítást és a nyert vas vízi erővel történő feldolgozását egyetlen műhelybe egyesítő, skandináviai eredetű hámort először Seelandon említik 1197-ben. Stájerországban az 1262., Karintiában az 1266., Morvaországban az 1269., Sziléziában az 1328., Gölnicbányán pedig az 1344. esztendő t kevéssel megelőzően kezdtek áttérni erre a korábbiánál jóval gazdaságosabb termelési technikára. Ha tehát a torockóiak elei 1258—1260 körül települtek volna be Eisenerzből, akkor aligha hozhatták volna magukkal ezt a fejlettebb eljárást. Amennyiben a hámorok Torockón a XIII. század második felében mégis meghonosodtak volna, amiként ezt az 1291-ben kelt oklevél elhíthetné szeretné, akkor innen vagy közvetlenül a stájer anyatelepről kellett volna ennek a technikának a középkori magyar királyságban elterjednie, nem pedig a cseh-morva-sziléziai bányavidék felől, mint ahogyan valójában történt. Elgondolkoztató az is, hogy a Torockó anyatelepeként számbajöhető Innerbergen csak 1279-ben építettek templomot, Vordernberget pedig magát is csak 1314-től kezdődően emlegetik az oklevelek. Ilyen friss településekről pedig nehéz kirajzást elképzelni. Különben az említett két bányatelep fellendülését az osztrák történetírás szintén a XIV. századra teszi.

Nem hagyható figyelmen kívül az sem, hogy a legfejlettebb bányavidékeken, Gömör és Szepes megyében is csak 1320 után lendült fel a vastermelés, német bányászok betelepítése révén. Elképzelhetetlen tehát, hogy Torockó vasbányászata időben megelőzhette volna a Csetnek és Dobsina vidéki kitermelést. Amennyire kétségtelen, hogy Torockón szintén német bányászok honosították meg a hámorokat — feltételezésünk szerint a XIV. század végén vagy a következő század elején —, annyira bizonytalan, hogy ezek honnan valók lehettek. Mivel magánföldesurak közvetlenül külföldről nehezebben verbuválhattak szakmunkásokat altalaji kincseik kiaknázására, hihetőbbnek látszik, hogy a Thorotzkayak erdélyi birtokára valamelyik felső-magyarországi bányatelepről rajzott ki az a néhány német család, amelynek a neve a XV. század óta kimutatható a forrásokban. Talán nem egyéb véletlen egybeesésnél, hogy a vasbányászatot Csetneken meghonosító földesúri család — akár a Thorotzkayak — szintén az Ákos nemzetségből származott. Minthogy a torockói vasművességnek — akár csak a hasonló sajátosságokat mutató mecenzéfi hámoroknak — a mezőgazdasági szerszámok (kapák, ásók, ekevasak) voltak a legjellemzőbb és legkeresettebb termékei, az is elképzelhető, hogy a német mesterek ebből az 1358 körül keletkezett, Kassa környéki bányatelepről kerültek át Erdélybe. De akár közvetlenül Ausztriából, akár Felső-Magyarország közvetítésével a cseh-morva-sziléziai bányavidékről érkeztek is Torockóra az első német szakmunkások, teljesen bizonyos, hogy itt rövidesen elmagyarosodtak, és az eisenerzi eredet tudatát nem az ő leszármazottaik örökölték át a XVIII. századi utódokra.

Az 1291-es oklevélszöveg olyan fejlett termelési viszonyokat és munkaszervezési megoldásokat tükröz, amilyenek — egyéb ismereteink szerint — az osztrák vasiparban is legfeljebb a XVI—XVII. században alakulhattak ki, és az itthoni körülmények között még inkább elképzelhetetlenek a XIII. század végén. Torockón, az állítólagos privilégium szerint, 1291-ben rendkívül fejlett munkamegosztással folyt volna a termelés. Bánya- és hámortulajdonos gazdák (magistri, urburarii) mellett bányamunkásokból (ferrifodinarum cultores, metallurgi), kohászokból (ferri fusores), verős kovácsokból (ferri fabri) és ezek segédmunkásaiból (collaboratores), valamint szénégetőkből (carbonarii) állottak volna azok a társaságok (societas), amelyek a termelés keretét alkották. A munkaszervezet tehát már 1291-ben is ugyanaz lett volna, mint a XVIII. század második felében. Ezzel

a beállítással szemben ismeretes, hogy mind Eisenerzben, mind pedig Torockón a gezdák önállóan dolgoztak, amíg a nyersanyag bőven állott rendelkezésükre. Bányásztársaságok csak ott és akkor alakultak, ahol és amikor a megszűkült lehetőségek között egyetlen család munkaereje és anyagi lehetőségei már nem futották a termelés folyamatosságának biztosítására. Eisenerzből az első sdat a bányászgazda segitótársaira 1490-ből ismeretes. Ugyanitt az első társaság megalakulására 1625-ben került sor. Torockón mindez — a jelek szerint — csak a XVIII. század folyamán következett be. A vaskohászat általános fejlődésének ismerete alapján határozottan állítható az is, hogy a XVI. századot megelőzően külön olvasztárokról (ferri fusores) sem Torockón, sem sehol Európában beszélni sem lehet.

Hasonló anakronizmusok mutathatók ki mind a megfogalmazásban (magistratus, iudex tavarnicorum), mind pedig tartalmi tekintetben a falu önkormányzatát leíró oklevélrészben. Ezek felsorolása és elemzése helyett azonban elegendőnek látjuk ez 1291. évi privilégium információinak hitelét, későbbi interpoláció feltételezése útján, legalább részben menteni próbálójuk Heckenast Gusztáv véleményének megismétlését. Szerinte a XIII. századi Erdélyből más ilyen kiváltságlevél ismeretlen, az önkormányzattal kapcsolatos részei pedig feltétlenül hamisítottak. A magánföldesúri joghatóság alatti Torockó már csak azért sem fellebbezhetette pereit a tárnoki székre, mert oda csupán a királyi városok tartoztak, és mert 1291-ben ez a bírói fórum még nem is rendszeresült. Csak 1338—1380 között alakult ki fokozatosan, a tárnokmester bírói és kincstartói jogkörének szétválása során.

Az 1291-ből származtatott privilégium hitelessége akkor foszlik szét végérvényesen, ha a belőle kihámozható torockói viszonyokat megpróbáljuk beilleszteni a feudális magyar királyság mezővárosi fejlődésének általános menetébe. Döntőnek kell tartanunk Fügedi Eriknek azt a megállapítását, hogy a középkori mezővárosok legtöbbször sohasem is volt kiváltságlevele. Az pedig még a XIV. században is teljességgel ismeretlen mind a királyi, mind pedig a magánföldesúri mezővárosok esetében, hogy a vásártartás és az igazságszolgáltatás joga a lakosság kezében legyen, miként ezt Torockó állítólagos privilégiuma állítja. A mezővárosok kialakulását ugyanis minden esetben a tulajdonosnak az a szándéka mozdította elő, hogy jövedelmei növelése érdekében városhoz hasonló (de csak hasonló!) települést hozzon létre. A vásártartásból és az igazságszolgáltatásból eredő jelentős bevételeket a lakosságnak átengedve viszont a földesurak éppen a városi jellegből eredő jövedelemtöbbletükéről mondtak volna le.

Kritikai fejtegetéseinket azzal a megállapítással zárjuk, hogy a torockói oklevelet éppen a legapróbb részletkérdések szabályozására való törekvése teszi gyanúsá és leplezi le. Akit azonban a fenti érvek sem győztek volna meg afelől, hogy az 1291-re keltezett privilégium egészében a torockói bányásznép XVIII. századi szükségleteire szabott koholmány, az vesse össze III. Endre királynak a domoszlói vasbánya számára 1296-ban adott kiváltságlevelével. Ez az eredetiben reánk maradt, hiteles privilégium ugyanis szűkszavúan csak annyit biztosít, hogy az illető földesúr bányát nyithat birtokán, és az odagyűjtendő bányászok a király védelme alatt végezhetik munkájukat, élvezve a nemesek birtokain dolgozó többi bányász szabadságait. Ha a torockóiak kiváltságlevele valóban III. Endre kancelláriájából került volna ki, a domoszlóihoz hasonló szövegezésűnek kellene lennie.

A fentiekben Torockó mozgalmas történetéből és a korszerű történetkutatás műhelytitkaiból kívántunk közönségünknek ízelítőt adni. Érzékeltetni szándékozunk azokat a veszedelmeket, amelyek a történészekre is leselkednek, ha nem kellő körültekintéssel és erkölcsi bátorsággal végzik munkájukat. Minthogy polgári történetírásunk annak idején elmulasztotta a feudalizmusból örökölt források, információk módszeres kritikáját, a mai kutató szintén áldozatul eshet le-

gendáknak, még a hűberiség körülményei között létrejött s azóta ellenőrzés nélkül átöröklődő konstrukcióknak. Megszoktuk, hogy késpéznének, sziklaszilárd ténynek fogadjunk el állításokat pusztán azért, mert egy-két évszázad óta azok így élnek a köztudatban, és így szerepelnek az írásos feljegyzésekben. A torockói kiváltságlevél hamisításának társadalmi háttere azonban bárkinek megmutathatta, hogy egykor milyen gyakorlati érdekek játszottak közre legendák kialakításában, amelyekre az utódok mindmáig esküsznek. Az érdekelték később azért is ragaszkodnak e kitalálásokhoz, mert ezek múltjukat „színesebbnek“, „előkelőbbnek“ mutatják, mint a száraz, hiteles források. Megeshet tehát, hogy a közvélemény veszteségnek érzi a lemondást a torockói kiváltságlevélhez és eredettudathoz hasonló megszokott, csillogó üveggyöngyökről. A munkáját felelősséggel végző történész meggyőződése azonban szilárd: ez az egyetlen módja annak, hogy valószínű múltunk igazgyöngyeinek birtokába juthassunk.

E dolgozat mindkét részében olvasható idézetek Torockó községnek és Torda vármegyének a kolozsvári Állami Levéltárban őrzött levéltárában, illetve a Thorotzkay családnak az RSZK Akadémiája kolozsvári Történeti Levéltárában található levéltárában, továbbá az erdélyi Gubernium és Thesaurariatusnak a Magyar Országos Levéltárban (Budapesten) tanulmányozható levéltárában fellelhető kiadatlan, eredeti iratokból valók.

A felhasznált újabb szakirodalomból, legfontosabbként, az alábbiakra hívjuk fel az érdeklődők figyelmét: Bittner, Ludwig: *Das Eisenwesen in innerberg-Eisenerz bis zur Gründung der Innerberger Hauptgewerkschaft im Jahre 1625.* = Archiv für österreichische Geschichte XXIX (1901), 451–646. Heckenast Gusztáv: *Die Verbreitung des Wasserradantriebs im Eisenhüttenwesen in Ungarn.* *Nouvelles Études Historiques* I. Budapest, 1965, 159–179. — Heckenast—Nováki—Vastagh—Zoltay: *A magyarországi vaskohászat története a korai középkorban.* Budapest, 1968. — Fügedei Erik: *Mezővárosaink kialakulása a XIV. században.* = Történelmi Szemle XV(1972), 321–342.



Nagy Albert: Gólyák